

«Πάτριος όρχησις». Λαϊκοί χοροί στα βυζαντινά χρόνια

Η μελέτη της μουσικής και του χορού των Βυζαντινών στην ελληνική βιβλιογραφία ουσιαστικά ξεκίνησε με την πραγμάτευση του θέματος από τον Καθηγητή και Ακαδημαϊκό Φαίδωνα Κουκουλέ.¹ Ο Κουκουλέ, έχοντας αποδελτιώσει μεγάλο όγκο πρωτογενών πληροφοριών από πηγές της βυζαντινής περιόδου, χώρισε την εργασία του σε οκτώ μέρη, στα οποία διαδοχικά εξέτασε την εχθρική στάση των χριστιανών απέναντι στο χορό, την χορευτική ορολογία κατά τους βυζαντινούς χρόνους, τις περιστάσεις κατά τις οποίες χόρευαν οι Βυζαντινοί, τους τόπους που χόρευαν, τους κύκλιους χορούς και τους τρόπους του χορεύειν στο Βυζάντιο, τα φορέματα των χορευόντων, τους θεατές και τα μουσικά όργανα που συνόδευαν τους χορούς.

Όπως παρατηρεί η Ευ. Άντζακα-Βέη,² ο Κουκουλέ δεν ξεχωρίζει στη μελέτη του τον χορό στο θέατρο από τον πάνδημο χορό ή τον χορό σε κοινωνικές περιστάσεις, επισημαίνοντας ότι εργάζεται μεν εθνογραφικά, αλλά ζημιώνει κάπως την σύνθεση που επιχειρεί με την εμμονή του στην πολιτιστική συνέχεια, στα πλαίσια της οποίας συχνά ομογενοποιεί υλικό διαφορετικών περιόδων, ώστε αυτό τελικά να χάνει την ιστορικότητα που ουσιαστικά το προσδιορίζει.³ Σύμφωνα με αυτά, οι βυζαντινές πηγές κατά κανόνα αποδίδουν χαμηλή ηθική υπόσταση και σημασία στο χορό, καθώς συγχέουν τις ανάλογες ιδιότητες που αποδίδονται στους ηθοποιούς που χόρευαν με τον χορό των απλών ανθρώπων, ή συνδέουν τον χορό του λαού με

1 Φ.Ι. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Ο χορός παρά Βυζαντινοίς. *ΕΕΒΣ* 14 (1938) 217–257 [= Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, 5. Αθήναι 1952, 206–244]. Για το λαογραφικό έργο του Φ. Κουκουλέ, Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Βυζαντινή λαογραφία και καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. *Βυζαντινός Δόμος* 7 (1993–1994) 3–11. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Ο Φαίδων Κουκουλέ και η βυζαντινή λαογραφία. *Βυζαντινός Δόμος* 8–9 (1995–97) 71–73. Α. ΔΟΥΛΑΒΕΡΗΣ, Βυζάντιο – Τουρκοκρατία. Νεοελληνική ταυτότητα και Λαογραφία, στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ / Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, 1. Αθήνα 2012, 85–88. ΑΓΓ. ΚΟΜΠΟΧΟΛΗ, Λαογραφία και αγιολογία: κειμενική διακινητικό-τητα και αλληλεπίδραση αφηγηματικών θεμάτων και μοτίβων, στο Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ / Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία (όπως παραπάνω)* 593.

2 ΕΥ. ΑΝΤΖΑΚΑ-ΒΕΗ, 'Ο χορός παρά Βυζαντινοίς' του Φ. Κουκουλέ. Κριτικές παρατηρήσεις. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 72–73. Πρβλ. Δ. ΜΟΣΧΟΣ, Οι χοροί στο Βυζάντιο. *Μυριόβιβλος* 3 (1982) 27–29.

3 ΑΝΤΖΑΚΑ-ΒΕΗ, 'Ο χορός παρά Βυζαντινοίς' του Φ. Κουκουλέ (ό.π. υποσ. 2) 77. Για παρόμοιες θεωρήσεις σχετικές με τις πολιτισμικές συνέχειες στο πλαίσιο της τρίσημης ενότητας του Ελληνισμού παλαιότερα, Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Η εθνική μας μουσική και οι χοροί. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1925) 354–364.

ανάλογα κατάλοιπα παγανιστικών εορτών της αρχαίας θρησκείας. Ωστόσο, η επανάληψη των απαγορεύσεων από την πλευρά της Εκκλησίας δείχνει ότι ο λαός μάλλον αντιστεκόταν και οι εκκλησιαστικές απαγορεύσεις δεν εφαρμοζόταν. Ήδη δε από τον 12ο αι. διαθέτουμε αναφορές σε κανονικά κείμενα ότι οι παλαιότερες σχετικές απαγορεύσεις δεν τηρούνταν από το λαό.⁴

Μπορεί ο Κουκουλές, συχνά με επιχειρήματα *ex silentio*, να συμπεράινε ότι υπήρχε ευδιάκριτη συνέχεια στα σχετικά με τον χορό από την αρχαιότητα, δια των βυζαντινών χρόνων ως και τις μέρες μας, απομονώνοντας κάποτε τις μαρτυρίες των πηγών από τα συμφραζόμενά τους, όμως νεότεροι ερευνητές επισημαίνουν ότι υφίστανται ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων ειδών χορού από την πρωτοβυζαντινή ως και την μεταβυζαντινή περίοδο.⁵ Έτσι, η βιβλιογραφία επισημαίνει ότι μπορεί η Στ' Οικουμενική Σύνοδος, το 687, να απαγόρευσε τους μίμους και την θεατρική χρήση του χορού,⁶ όμως ο χορός στα θρησκευτικά πανηγύρια, που συχνά διατηρούσαν στοιχεία των παλαιότερων παγανιστικών πανηγυριών, ακόμη και αν καταδικάζεται από την Εκκλησία, συνεχίζει να είναι ανθεκτικότερος στο χρόνο.

Σύμφωνα με το υλικό που έχει αποδελτιώσει και μελετά ο Κουκουλές, οι Βυζαντινοί χόρευαν σε θρησκευτικά πανηγύρια, ακόμη και μέσα στους ναούς, στο πλαίσιο εθιμικών μεταμφιέσεων και δρωμένων του ετήσιου εορτολογικού κύκλου, σε γάμους και σε εορταστικά συμπόσια, αλλά και σε πανηγυρισμούς σε περιπτώσεις νικών του στρατού, στον εορτασμό των γενεθλίων ιδιωτών ή του αυτοκράτορα, ή στα δημοτελή γενέθλια των πόλεων, οπότε εορταζόταν η επέτειος της ίδρυσής τους, ενώ μαρτυρούνται επίσης αυθόρμητοι και αυτοσχέδιοι χοροί σε διάφορα γεγονότα.⁷ Όσον αφορά την ιστορικότητα των χορών στους οποίους αναφέρεται, συνδέει τους κύκλιους και συρτούς χορούς με την αρχαιότητα, ακολουθώντας τις σχετικές απόψεις του Αντ. Κεραμοπούλου,⁸ αναφέρεται δε σε χορούς όπως ο *όρμος*, ο *γέρανος*, η *πυρίχη*, ο *κόρδακας*, και ο χορός με τη χρήση μαντηλιών, συνδέοντάς

4 ANTZAKA-BEH, 'Ο χορός παρά Βυζαντινοίς' του Φ. Κουκουλέ (ό.π. υποσ. 2) 72.

5 W. RUCHNER, Το βυζαντινό θέατρο. *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 11 (1981–82) 169–274.

6 Γ.Α. ΡΑΛΛΗΣ / Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε αγίων και πανευφύμων Αποστόλων, και των ιερών και οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος αγίων Πατέρων, εκδοθέν, συν πλείσταις άλλαις την εκκλησιαστικήν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι, μετά των αρχαίων εξηγητών, και διαφόρων αναγνωσμάτων, και εγκρίσει της Αγίας και Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας και της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2. Αθήνησι 1852, 424–425.

7 ANTZAKA-BEH, 'Ο χορός παρά Βυζαντινοίς' του Φ. Κουκουλέ (ό.π. υποσ. 2) 74.

8 Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, Η εθνική μας μουσική (ό.π. υποσ. 3) 354–364.

τους πάντα με ανάλογους χορούς που μαρτυρούνται από αρχαίες πηγές, έστω και αν η νεότερη βιβλιογραφία θεωρεί τις συνδέσεις αυτές μάλλον ανίσχυρες.⁹

Επίσης ο Κουκουλές αναφέρθηκε δια μακρών στις κινήσεις και τα σχήματα των χορευτών, στα πέπλα που χρησιμοποιούσαν, τις στροφές, τα λυγίσματα, τις κάμψεις του κορμού και τα χτυπήματα των ποδιών στο έδαφος, τη χρήση κρόταλων, τα παλαμάκια, τις στράκες, αλλά και στη συμμετοχή του κοινού, τα τραγούδια και τα χειροκροτήματα που συνόδευαν την χορευτική πράξη.¹⁰ Μπορεί ο χορός στο Βυζάντιο να έχει χάσει εν πολλοίς τον λατρευτικό χαρακτήρα του, συνεχίζει όμως να αποτελεί σημαντικό μέρος του κοινωνικού γίνεσθαι, με πολλές μάλιστα οφειλές στις αντίστοιχες λαϊκές εκδηλώσεις κατά την ύστερη αρχαιότητα. Υπάρχει σε πολλά δημόσια θεάματα και σε εκδηλώσεις του ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών, ενώ πολλές είναι οι εικαστικές αποτυπώσεις του, σε έργα τέχνης, ψηφιδωτά, υφάσματα και εν γένει έργα μικροτεχνίας.¹¹

Από τις παραστάσεις αυτές συχνά αντλούμε πληροφορίες για τυποποιημένες κινήσεις των χορευτών, ορισμένες από τις οποίες μαρτυρούνται ήδη από την αρχαιότητα, τόσο σε γυναικείους όσο και σε μεικτούς χορούς, καθώς αυτές εμφανίζονται στην ανά τους αιώνες εξέλιξή τους μέχρι και τα μεταβυζαντινά χρόνια.¹² Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός αναφέρει, τον 4ο αι., κύκλιους χορούς γυναικών συνυφασμένους με τη λατρεία, ως επιβιώσεις της παγανιστικής εποχής, που απαγορεύθηκαν μεν από κανόνες διαφόρων Συνόδων, ωστόσο δεν σταμάτησαν να αποτελούν τμήματα των εορτών της εποχής του, με θρησκευτικό ή μη χαρακτήρα.¹³

Η σχετική βιβλιογραφία επισημαίνει την εξελικτική σχέση συνέχειας του λαϊκού χορού των βυζαντινών χρόνων με τις αντίστοιχες χορευτικές μορφές της ύστερης αρχαιότητας, με βάση τις πληροφορίες που δίνουν έργα όπως η πραγματεία

9 ANTZAKA-BEH, 'Ο χορός παρά Βυζαντινούς' του Φ. Κουκουλέ (ό.π. υποσ. 2) 75–76.

10 Κ. ΤΣΕΚΟΥΡΑ, Ο χορός στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 6–7.

11 ΤΣΕΚΟΥΡΑ, Ο χορός στο Βυζάντιο (ό.π. υποσ. 10) 6.

12 ΑΝΤ. ΡΟΥΜΠΗ, 'Χειρ επί καρπώ' ή το ταξίδι ενός εικονογραφικού μοτίβου στο χρόνο. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 37–42. Μ. ΒΟΥΤΣΑ, Οι μουσικές παραστάσεις στην τέχνη της μεταβυζαντινής περιόδου. Θεσσαλονίκη 1996, 12. Μ. ΒΟΥΤΣΑ, Ο γυναικείος χορός μέσα από βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικονογραφικές πηγές. Μια πρώτη προσέγγιση. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 43–49. Μ. ΒΟΥΤΣΑ, Μεταβυζαντινές μουσικές παραστάσεις. Εικονογραφική προσέγγιση της μουσικής στη μεταβυζαντινή περίοδο. Θεσσαλονίκη 2013, 21–23. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ, Οι Αίνοι στη μνημειακή ζωγραφική του 16ου αι. Συμβολή στην μελέτη του θέματος, με αναφορές σε μνημεία του 5ου – 19ου αι. Θεσσαλονίκη 2000, 14.

13 ΡΟΥΜΠΗ, 'Χειρ επί καρπώ' (ό.π. υποσ. 12) 38. C. CALAME, *Choruses of Young Women in Ancient Greece. Their Morphology, Religious Role and Social Function*. Lanham MD 1997, 32–34.

του Αριστείδη Κοϊντίλιανού *Περί μουσικής*,¹⁴ μεταξύ του 1ου και του 4ου αι. μ.Χ., αλλά και τις πληροφορίες που παρέχουν έργα όπως ο λόγος του Λιβάνιου *Προς Αριστείδην υπέρ των ορχηστών*, του 361 μ.Χ., όπου μνημονεύονται και οι θεραπευτικές ιδιότητες που αποδίδονταν στον χορό για διανοητικές, κυρίως, ασθένειες.¹⁵

Παρά τις σποραδικά αναφερόμενες αποδοχές και καθιερώσεις του χορού μέσω του δημόσιου τελετουργικού, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια, οι εκκλησιαστικές απαγορεύσεις του χορού κατά κανόνα επιμένουν: σε πλήθος σχετικών χωρίων της εκκλησιαστικής γραμματείας τονίζεται το μη συμβατό της χριστιανικής ευπρέπειας και σεμνότητας με την γυμνότητα και το πάθος που χαρακτηρίζει τον χορό, τόσο για τις γυναίκες, όσο και για τους άνδρες.¹⁶

Σταχυολογούμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα: Ο Μέγας Βασίλειος καταδικάζει τους χορούς σε μέρες μνήμης αγίων ή μαρτύρων και σε θρησκευτικές πανηγύρεις.¹⁷ Υφίσταται δηλαδή σαφής διάκριση μεταξύ των κόσμιων χορευτικών εορταστικών εκδηλώσεων, που είναι οριακά ανεκτές, και των χορών των πανηγυριστών, που συνδέονται με παγανιστικά κατάλοιπα στις πανηγύρεις ή στις εορτές για την αλλαγή των εποχών, όπως οι Καλένδες της 1ης Μαρτίου, οι οποίες καταδικάζονται στον ΕΒ΄ Κανόνα της Πενθέκτης Συνόδου (692),¹⁸ ή η εορτή των ρόδων, τα Ροζάλια (Rosalia ή Rosaria) του Μαΐου, που επιβίωναν κυρίως σε δυτικές επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους.¹⁹ Επίσης σαφής διάκριση υπήρχε και προς τους χορούς των επαγγελματικών χορευτών, των οποίων τόσο οι χοροί όσο και η εμφάνιση διέφεραν αισθητά από εκείνη των ανθρώπων του λαού, οι οποίοι χόρευαν αυθόρμητα.²⁰

Ο ΝΓ΄ Κανόνας της Συνόδου της Λαοδικείας απαγόρευε τον χορό στους γάμους,²¹ όμως τον 12ο αι. ο Θεόδωρος Βαλαμίων διαπίστωσε ότι στην εποχή του η

14 TH.J. MATHIESEN, Aristides Quintilianus on Music in Three Books: Introduction, Commentary and Annotations. New Haven 1983, 122. Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ο χορός στην ύστερη αρχαιότητα. Μαρτυρίες κειμένων και παραστάσεων. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 8–19.

15 R. FOESTER, Libanios, On the Dancers, 4. Hildesheim 1963, 420–421.

16 ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ο χορός στην ύστερη αρχαιότητα (ό.π. υποσ. 14) 9.

17 PG 31, 445.

18 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 6) 448–449.

19 Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, Βυζαντινά θέματα της Ελληνικής Λαογραφίας. Αθήνα 1994, 11–95.

20 Α.Δ. ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, Καλλιστεία και γάμος στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη 1998, 43. N. ISAR, The dance of Adam: Reconstructing the Byzantine χορός. *Bsl* 61 (2003) 179–204. R. WEBB, Salome's Sisters: the rhetoric and realities of dance in Late Antiquity and Byzantium, στο Liz James (ed.), *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*. London / New York 1997, 119–148.

21 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 6) 3. Αθήνησι 1853, 219.

απαγόρευση «ηπράκτησε παντελώς».²² Αλλά και ο ΚΒ΄ Κανόνας της Συνόδου της Νικαίας²³ απαγόρευε τον χορό κατά τη διάρκεια των διασκεδάσεων των γάμων.²⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι οι σχετικές εκκλησιαστικές απαγορεύσεις κατά κανόνα συνέδεαν τον χορό, τουλάχιστον στην δημόσια εκτέλεσή του, με την πορνεία,²⁵ την ανηθικότητα και τις σχετικές απόψεις των Βυζαντινών για τους ρόλους των φύλων και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία.²⁶

Ας δούμε λοιπόν αναλυτικότερα ορισμένα παραδείγματα από τις συνήθως απαγορευτικές και καταδικαστικές αναφορές των Κανόνων των Εκκλησίας στην μουσική και τον χορό, μαζί με τα διαφωτιστικά, για τη διαχρονία του θέματος, σχόλια του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτη, στο *Πηδάλιον*.²⁷ Τα σχόλια αυτά συνεξετάζονται, ακριβώς διότι επισημαίνουν τις συνέχειες που διαπιστώνονται στο ζήτημα του χορού, και στη στάση της Εκκλησίας απέναντί του, αλλά και επειδή δείχνουν ότι η επιμονή του ανθρώπου του λαού στην τέλεση των χορών του συνεχίστηκε και μετά την βυζαντινή εποχή, κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους και ως τις μέρες μας. Και αυτό αποτελεί βέβαια μία επίσης σημαντική όψη της στάσης των Κανόνων απέναντι στο χορό, αλλά και της στάσης του λαού απέναντι σε όσα οι συγκεκριμένοι Κανόνες προβλέπουν.

Στον Κανόνα ΜΒ΄ των Αγίων Αποστόλων, αλλά και στα σχόλια που τον συνοδεύουν, παρέχονται πληροφορίες για τα λαϊκά πανηγύρια,²⁸ ιδιαίτερα δε για το αποδοκιμαζόμενο από την Εκκλησία κοσμικό σκέλος τους.²⁹ Τα συμπόσια, και οι

22 R. BROWNING, Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in Trullo as a source on everydaylife 12th century Byzantium», στο Πρακτικά Συμποσίου «Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο». Αθήνα 1989, 421–427.

23 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 6) 643.

24 ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, Ο χορός στην ύστερη αρχαιότητα (ό.π. υποσ. 14) 11. Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο χορός ως κοινωνική πράξη στην καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 20–28.

25 S. LEONTSINI, Die Prostitution im frühen Byzanz. Wien 1989, 29, 122.

26 A. KAZHDAN, Byzantine Hagiography and sex in the fifth to twelfth centuries. *DOP* 44 (1990) 131–143.

27 Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση. Μια λαογραφική ανάγνωση του «Πηδαλίου» των Αγαπίου ιερομονάχου και Νικοδήμου Αγιορείτου. Αθήνα 2006, 125–126. Μ.Γ. ΣΕΡΓΗΣ, Εκκλησιαστικός λόγος και λαϊκός πολιτισμός τον 16ο αιώνα: η περίπτωση του Παχωμίου Ρουσάνου. *Θεσσαλονίκη* 2008, 267. Γ. ΤΖΑΝΝΕΤΗΣ, Η Ευρώπη με τη γραφίδα του αγίου Νικοδήμου, στο Ι. Προμποнас (επιμ.), Αγαθοεργία. Τιμητικός τόμος για τον Επίσκοπο Κυανένων Χρυσόστομο Μαυρογιαννόπουλο διαπρεπή Νάξιο της διασποράς. Αθήνα 2008, 474. Π. ΚΑΡΑΝΤΩΝΙΟΥ, Γάμος και γαμήλιες γυναικείες ενδυμασίες στη Νεοκαισάρεια Ιωαννίνων (20ός – 21ος αι.). *Ιωάννινα* 2016, 300. Γ. ΚΕΚΕΣΙΔΟΥ, Η νυφική ποντιακή ενδυμασία στο Ροδοχώρι Νάουσας. Από τον λειτουργικό στον συμβολικό – μνημειακό χαρακτήρα της (20ός – αρχές 21ου αιώνα). *Κομοτηνή* 2019, 9.

28 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 6) 58.

29 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 116.

χοροί με τη χρήση μουσικών οργάνων, αλλά και οι παραδοσιακοί αθλητικοί αγώνες που μαρτυρούνται ως μέρος της πανηγυρικής εθιμοταξίας,³⁰ αποτελούν βασικά και αναπόσπαστα μέρη των λαϊκών θρησκευτικών πανηγυριών ως και την μεταβυζαντινή περίοδο και την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης,³¹ εν πολλοίς δε επιβιώνουν και ως την σύγχρονη εποχή.³² Εν προκειμένω η λαογραφική θεώρηση των πανηγυριών φανερώνει ότι αυτά υπήρξαν διαχρονικά εκδηλώσεις με θρησκευτικό, κοινωνικό,³³ οικονομικό³⁴ και ψυχαγωγικό περιεχόμενο, δια των οποίων μπορούσαν να δομηθούν οι κοινοτικοί, ψυχολογικοί και πνευματικοί δεσμοί του λαού, δηλαδή οι συνεκτικοί αρμοί της παραδοσιακής κοινωνίας.³⁵

Μάλιστα, συχνά οι αναφορές αυτές συνδέονται με τα αντίστοιχα πανηγυρικά λατρευτικά έθιμα της Εβδομάδας της Διακαινησίμου, μετά το Πάσχα, στη διάρκεια των πανηγύρεων της οποίας μνημονεύονται και δημόσιοι χοροί. Πρόκειται για τους τελετουργικούς λαϊκούς χορούς του Πάσχα, που εξακολουθούν να τελούνται σε διάφορες ελληνικές περιοχές, ως αναπόσπαστο και οργανικό τμήμα των ελληνικών λαϊκών πασχαλινών εθίμων,³⁶ δεδομένου ότι κατά την ελληνική λαϊκή αντίληψη και πρακτική τόσο το εκκλησιαστικό – λατρευτικό βίωμα, όσο και η κοινωνική εκδοχή

30 Γ.Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός, στο Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, Θράκη. Αθήνα 1994, 326. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Παραδοσιακά αθλητικά αγωνίσματα. *Τετράμηνα* 56–58 (1995–96) 4252–62 (= Μικρά Λαογραφικά. Αθήνα 2000, 223–235). Γ.Α. ΜΕΓΑΣ, Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας. *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 5 (1945–49) 97.

31 G. SPYRIDAKIS, Saint Georges dans la vie populaire. *L' Hellenisme Contemporain* 6 (1952), 126–128. Δ.Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Πασχαλινά και της άνοιξης. Αθήνα 1980, 14–15. Μ.Γ. VARVOUNIS, St. George in Greek Religious Tradition and Popular Religiosity, in Gordana Blagojević (ed.), *The Feast of Saint George: Different cultural Contexts and Traditions*. Belgrade 2018, 27–38.

32 Γ.Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ, Η λαϊκή πανήγυρις του αγίου Συμεώνος εις Μεσολόγγιον κατά την Πεντηκοστήν. *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 18–19 (1967) 181–182. Δ.Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Σύγχρονα Λαογραφικά. *Folklorica Contemporanea*. Αθήνα 2003, 93–99.

33 J.M. YINGER, Religion Society and the Individual. An Introduction to the Sociology of Religion. New York 1964, 21.

34 Γ. ΒΟΖΙΚΑΣ, Το αυτοκόλλητο σήμα στο θρησκευτικό πανηγύρι της πόλης. Σχόλια πάνω στα όρια και τις πολιτισμικές διαστάσεις των αντικειμένων. *Επετηρίς Κέντρου Ερευνής Ελληνικής Λαογραφίας* 29–30 (1999–2003) 354–358.

35 J. DUBISCH, Το θρησκευτικό προσκύνημα στη σύγχρονη Ελλάδα. Μια εθνογραφική προσέγγιση. Αθήνα 2000, 204–206.

36 Π. ΗΡΕΙΩΤΗΣ, Ο χορός της Λαμπρής, ιδία εν τη Αιγίνη Παλαιά Χώρα. *Λαογραφία* 8 (1921–25) 67–108. Δ.Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Πασχαλινά και της άνοιξης (ό.π. υποσ. 31) 120–130. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Πασχαλινές τελετουργίες στο λαϊκό πολιτισμό της Θάσου. *Θασιακά* 16 (2014). *Πρακτικά Στ' Συμποσίου Θασιακών Μελετών «Η Θάσος δια μέσου των αιώνων: Ιστορία–Τέχνη–Πολιτισμός»*. Αφιέρωμα στη μνήμη Κωνσταντίνου Δημητριάδη, 115–127.

του αποτελούν οργανικά και αλληλένδετα τμήματα της ευρύτερης λαϊκής λατρευτικής παράδοσης και πρακτικής.³⁷

Αλλά και στον ΞΓ' Κανόνα της εν Καρθαγένη Τοπικής Συνόδου³⁸ καταδικάζονται τα συμπόσια, οι χοροί και εν γένει οι διασκεδάσεις, που διοργανώνονταν με αφορμή τη μνήμη αγίων και μαρτύρων, στους περιβόλους και τα προαύλια των ναών που πανηγύριζαν³⁹. Οι χοροί και τα τραγούδια αυτά, στα οποία συχνές είναι οι αναφορές στον έρωτα, εξακολουθούν να τελούνται και στις μέρες μας, στα ελληνικά λαϊκά πανηγύρια, στα οποία συχνά συνδυάζονται η λαϊκή λατρεία και η διασκέδαση, η κοινωνική και η οικονομική λειτουργικότητα, ο χορός και η μουσικά με τη λαϊκή ευσέβεια⁴⁰. Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι στο παρελθόν, με βάση αυτόν ακριβώς τον κανόνα, υπήρξαν κατά τόπους Επίσκοποι που απαγόρευσαν την διοργάνωση των λαϊκών αυτών πανηγυριών έξω από το ναό ή τη μονή που πανηγύριζε⁴¹, γεγονός που υπήρξε αιτία διαφόρων αλλοιώσεων στις αντίστοιχες εθιμοταξίες διαφόρων περιοχών.

Στον ΚΔ' Κανόνα της Στ' Οικουμενικής Συνόδου αναφέρονται οι γαμήλιες διασκεδάσεις, με μουσική και χορό,⁴² αλλά και η διοργάνωση εορταστικών ή πανηγυρικών ιππικών αγώνων,⁴³ οι οποίοι σε συνδυασμό με τις μουσικές και χορευτικές πανηγυρικές εκδηλώσεις ακόμη τελούνται σε ορισμένα ελληνικά λαϊκά πανηγύρια του ετήσιου εορτολογικού κύκλου.⁴⁴ Μάλιστα, στα ερμηνευτικά σχόλια του Κανόνα αυτού τα γαμήλια τραγούδια, η μουσική και ο χορός αναφέρονται με απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς, καίτοι αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της αντίστοιχης λαϊκής τελετουργικής πρακτικής,⁴⁵ καθώς οι κληρικοί υποχρεούνται να αποχωρούν αμέσως από το γαμήλιο γεύμα, μόλις αυτά ξεκινήσουν.

Ο Ζ' Κανόνας της εν Νεοκαισαρεία Συνόδου, που απαγορεύει στους ιερείς να παρακάθονται σε γαμήλια γεύματα διγάμων,⁴⁶ αναφέρεται επίσης στις διασκε-

37 Γ.Α. ΜΕΓΑΣ, Ελληνικά εορταί και έθιμα λαϊκής λατρείας. Αθήνα 1957, 178–179. Γ.Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ, Εαρινά έθιμα λαϊκής λατρείας από την περιοχή των Σερρών, στο Πρακτικά Α' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου. Θεσσαλονίκη 1975, 14–19.

38 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 21) 469.

39 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 117.

40 Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Παραδοσιακός χορός, αθλήματα και εθιμικό πλαίσιο: η περίπτωση του πανηγυριού του αγίου Γεωργίου στην Αράχωβα. *Τετράμηνα* 59–61 (1997–98) 4419–4509.

41 Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκή λατρεία και θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων της Σάμου. Αθήνα 1992, 104–105.

42 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 6) 356–357.

43 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 118.

44 Β. ΓΑΝΩΣΗΣ, Αγώνες. *Λαογραφία* 8 (1921) 220.

45 ΕΥ.Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Ο γάμος εν Δευκάδι. *Λαογραφία* 1 (1909) 318. Β.Ι. ΒΗΚΑΣ, Ο γάμος παρά τοις βλαχοφώνοις (γαμήλια έθιμα εν Γουδοβάσδα). *Λαογραφία* 4 (1912–13) 546.

46 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 21) 80.

δάσεις των γευμάτων αυτών, με την μουσική και το χορό τους.⁴⁷ Αναλυτικότερα στο ίδιο θέμα αναφέρονται οι ΝΓ΄, ΝΔ΄ και ΝΕ΄ Κανόνες της εν Λαοδικεία Συνόδου,⁴⁸ οι οποίοι σε γαμήλια γλέντια με έντονες τυμπανοκρουσίες, μουσική και χορό, όπως συμβαίνει στις αντίστοιχες ελληνικές λαϊκές εθιμικές εκδηλώσεις. Σύμφωνα με τις αναφορές αυτές, προηγούνταν το φαγητό, και στη συνέχεια εμφανίζονταν οι μουσικοί και άρχιζε ο χορός, σημείο στο οποίο οι παρόντες κληρικοί όφειλαν να αποχωρήσουν,⁴⁹ καθώς ο χορός, κατά πάγια εκκλησιαστική αντίληψη, ήταν έργο άσεμνο.⁵⁰

Την άποψη αυτή όμως δεν υιοθέτησε διαχρονικά ο λαός, ο οποίος συνδυάζει με μουσική και χορό όχι μόνο τους γάμους,⁵¹ αλλά και άλλες επίσημες, οριακές και διαβατήριες στιγμές του ατομικού, οικογενειακού και ορθόδοξου ετήσιου εορτολογικού κύκλου.⁵² Ο πανηγυρισμός του γάμου με ειδικό γεύμα, μουσική και χορό είναι βαθύτατα θεμελιωμένος στην ιστορική ελληνική παράδοση, καθώς στις μικρές τοπικές κοινωνίες αποτελούσε γεγονός με ευρύτατη κοινωνική απήχηση και πάνδημη συμμετοχή.⁵³ Το μαρτυρεί άλλωστε και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, που αν και υιοθετεί την ίδια απαξιαστική στάση έναντι των λαϊκών αυτών εκδηλώσεων, και ιδίως του χορού, μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για το ζήτημα.⁵⁴ Η στάση αυτή του λαού συνδέεται άμεσα με την πρόσληψη των αντίστοιχων γαμήλιων τελετουργιών ως τρόπου κοινωνικής επιδοκιμασίας και αποδοχής του νέου ζευγαριού, δια της συμμετοχής της κοινότητας στις αντίστοιχες τελετουργίες.⁵⁵

Ειδικότερα στον ΝΔ΄ Κανόνα της εν Λαοδικεία Συνόδου,⁵⁶ αναφέρονται οι άσεμνοι και καταδικαστέοι από την Εκκλησία «θυμελικοί χοροί», οι οποίοι συσχετίζονται με αντίστοιχους αρχαίους λατρευτικούς οργιαστικούς χορούς, των οποίων θεωρούνται άμεση συνέχεια.⁵⁷ Μαρτυρείται εδώ η χρήση στα γαμήλια συμπόσια

47 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 119.

48 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 21) 219–221.

49 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 119–121.

50 Μ.Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Ελληνική Λαογραφία. Αθήνα 2004, 376.

51 Ρ. ΛΟΥΤΖΑΚΗ, Ο γάμος ως χορευτικό δρώμενο. Η περίπτωση των προσφύγων της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Μικρό Μοναστήρι Μακεδονίας. *Εθνογραφικά* 4–5 (1983–85), 143–176.

52 ΣΤ.Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ, Ειδήσεις περί ελληνικών χορών και μουσικής παρά τω περιηγητή Ρ. Aug. De Guys. *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 15–16 (1962–63) 15–16. Δ.Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Λαογραφική έρευνα εις το Πωγώνιον Ηπείρου. *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 18–19 (1965–66) 217.

53 Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, Λαογραφικά Σύμμεικτα, 3. Εν Αθήναις 1931, 300–301.

54 ΡG 61, 103. Σ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Ιωάννης ο Χρυσόστομος ως λαογράφος. *Λαογραφία* 11 (1934–1937), 635. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός (ό.π. υποσ. 1) 113–114. Γ.Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Τα κατά την γέννησιν, την βάπτισιν και τον γάμον έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών. *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 7 (1952) 146.

55 Γ.Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Ελληνική Λαογραφία, 3. Κοινωνικός βίος. Εν Αθήναις 1972, 131–132.

56 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΝΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων (ό.π. υποσ. 21) 220.

57 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 122.

επαγγελματικῶν μουσικῶν, που στις βυζαντινὲς πηγὲς ονομάζονται συνήθως *οργανοπαίκτηι, σαλπικταί, βουκινάτορες, ανακαριστές* και *σουρουλιστές*, ὑπὸ τον ἦχο τῆς μουσικῆς των οποίων οι Βυζαντινοὶ χόρευαν.⁵⁸

Συχνὰ στους ἀντίστοιχους Κανόνες οι χοροὶ των Βυζαντινῶν συναναφέρονται με τους μίμους⁵⁹ και τις λαϊκὲς θεατρικὲς παραστάσεις,⁶⁰ των οποίων θεωροῦνται ἀναπόσπαστα τμήματα και πρὸς τους οποίους κάποτε συμφύρονται. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση του ΝΑ΄ Κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου,⁶¹ που ἀναφέρεται σε χορευτικὴ μίμηση Ἀράβων κυνηγῶν, ἀλλὰ και σε χορούς με σαφὴ ἐρωτικὰ ὑπονοούμενα.⁶² Ἀλλὰ και στον ΝΓ΄ Κανόνα τῆς ἰδίας Συνόδου⁶³ συναντοῦμε ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στους μίμους και το λαϊκὸ θέατρο, σε συνδυασμὸ με τα ἀντίστοιχα σκηνικὰ πρόσωπα⁶⁴, τους μουσικούς, τους χορευτὲς και τους ταχυδακτυλουργούς (*τερατοποιούς*) που συνόδευαν και συμπλήρωναν αὐτὲς τις παραστάσεις.⁶⁵

Τελευταίو ἀπὸ τα παραδείγματα που παρατίθενται ἐδῶ θα ἐξεταστὲί ἐκεῖνο του ΚΒ΄ Κανόνα τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου,⁶⁶ ο οποίος ἐπίσης ἀναφέρεται με ἐπικριτικὴ διάθεση στα συμπόσια και τις διασκεδάσεις με χορούς, ἐπιτρέποντας στους ἐγγάμους τις συναθροίσεις, τα πανηγυρικὰ γεύματα και τὴν οἰνοποσία, χωρὶς ὅμως τραγούδια, μουσικὴ και χορό, ἐκδηλώσεις που θεωροῦνται ἀπολύτως ἀνάρμοστες

58 ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινῶν Βίος και Πολιτισμὸς (ὅ.π. ὑποσ. 1) 113. Γ.Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, Ποιηταὶ δημοδῶν ἀσμάτων εἰς Τραπεζοῦντα τον ΙΔ΄ αἰῶνα. *Αρχεῖον Πόντου* 16 (1951) 263–266. R. SHUKUROV, Horizons of daily interest. *BF* 25 (1999). 7th *Symposion Byzantinon* “Byzance et l’Asie”, 7. Μ.Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Ὀψεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὴν Τραπεζοῦντα του 14ου αἰῶνα. Ἡ μαρτυρία του *Ὁρροσκοπίου τῆς Τραπεζοῦντος* (1336). *Αρχεῖον Πόντου* 45 (1994) 18–36.

59 F. TINNEFELD, Zum profanen Mimus in Byzanz nach dem Verdikt des Trullanums (691). *Βυζαντινά* 6 (1971) 321–324. W. PUCHNER, Byzantinischer Mimos, Pantomimos und Mummenschanz im Spiegel der griechischen Patristik und ekklesiastischer Synodalverordnungen. *Maske und Kothurn* 29 (1983) 311–317.

60 I. ΒΙΒΙΑΚΗΣ, Ἡ θεατρικὴ ὁρολογία στους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἀθήνα 1996, 45. B.H. VANDERBERGHE, Chrysostome et les spectacles. *Zeitschrift für Religion und Geistesgeschichte* 7 (1955) 34–46.

61 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερῶν κανόνων (ὅ.π. ὑποσ. 6) 424.

62 ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινῶν Βίος και Πολιτισμὸς (ὅ.π. ὑποσ. 1) 387–423. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκὸς πολιτισμὸς και ἐκκλησιαστικὴ παράδοση (ὅ.π. ὑποσ. 27) 132.

63 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερῶν κανόνων (ὅ.π. ὑποσ. 6) 428.

64 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκὸς πολιτισμὸς και ἐκκλησιαστικὴ παράδοση (ὅ.π. ὑποσ. 27) 133. O. PASQUATO, Gli Spettacoli in S. Giovanni Crisostomo. Paganesimo e Cristianesimo ad Antiochia e Constantinopoli nel IV secolo. Rome 1976.

65 ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινῶν Βίος και Πολιτισμὸς (ὅ.π. ὑποσ. 1) 256, 262. F.R. TROMBLEY, The Council in Trullo (691–692). A study of the Canons relating to Paganism, Heresy and the Invasions. *Comitatus* 9 (1978) 1–18.

66 ΡΑΛΛΗΣ / ΠΟΤΑΗΣ, Σύνταγμα των θείων και ιερῶν κανόνων (ὅ.π. ὑποσ. 6) 642.

για το ήθος του χριστιανού και καταδικαστές.⁶⁷ Ωστόσο, για μια ακόμη φορά η άτεγκτη και ρητή αυτή απαγόρευση μαρτυρεί για την ύπαρξη παρόμοιων μορφών διασκέδασης, κοινών άλλωστε στον ελληνικό λαό, σε μεγάλες εορτές, σε οικογενειακές επετείους και σε οριακές στιγμές του κύκλου της ζωής.⁶⁸

Εν κατακλείδι, πρέπει να σημειωθεί ότι εκτός από τους Κανόνες των Συνόδων, τους χορούς εν γένει καταδικάζουν επιφανείς Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς, όπως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Τερτυλλιανός, ο Κυπριανός, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, ο Αμβρόσιος, ο Αυγουστίνος και ο Ιερώνυμος.⁶⁹ Από τις αναφορές τους, μαθαίνουμε ότι μουσικοί και χορευτές σύχναζαν στα συμπόσια των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων, αλλά και στο Ιερό Παλάτιο της Κωνσταντινούπολης. Μάλιστα ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος αναφέρει εκτέλεση χοροδραμάτων από ειδικούς καλλιτέχνες στον Χρυσοτρίκλινο, μαζί με κυκλικούς χορούς, κατά τη διάρκεια ορισμένων επίσημων πανηγυρικών εορτασμών.⁷⁰

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της τέλεσης ενός κυκλικού χορού μεταμφιεσμένων σε «Γότθους» στο Ιερό Παλάτιο, κατά την ένατη ημέρα του Δωδεκαημέρου των Χριστουγέννων, μεταξύ των Χριστουγέννων και των Θεοφανίων, στη διάρκεια αυτοκρατορικού δείπνου, και μάλιστα μπροστά από το αυτοκρατορικό τραπέζι.⁷¹ Και ενώ οι χοροί αυτοί ήταν θεμιτοί και αποδεκτοί, άσεμνοι και οργιαστικοί χοροί περιγράφονται παραλλήλως από τις σχετικές πηγές, όπως για παράδειγμα εκείνοι του 15ου αι., που αναφέρονται στην κωμωδία «του Καταβλαττά»,⁷² που συνέθεσε ο Ιωάννης Αργυρόπουλος.

Μπορεί οι εκκλησιαστικές πηγές να απαγορεύουν εν γένει τον χορό για τους πιστούς, ωστόσο έχουμε μαρτυρίες για χορούς άμεσα συνδεδεμένους με την θρησκευτική ζωή. Θα αναφέρουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα. Το πρώτο σχετίζεται με τον χορό που χόρευαν τα μέλη της συντεχνίας των Μακελλάρηδων της Κωνσταντινούπολης κατά την εορτή του προστάτη τους, του αρχαγγέλου Μιχαήλ.⁷³ Το δεύτερο, αφορά τους χορούς των γυναικών υφαντριών της Κωνσταντι-

67 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Λαϊκός πολιτισμός και εκκλησιαστική παράδοση (ό.π. υποσ. 27) 140. Δ. ΣΤΡΑΤΟΥ, Οι λαϊκοί χοροί, ένας ζωντανός δεσμός με το παρελθόν. Αθήνα 1965, 10–11.

68 Δ. ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Χοροστάσια και νυφοπάζαρα στα Σάλωνα. *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο* 14 (1968–1979), 139–140. Δ.Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία. Αθήνα 1978, 201.

69 D. TOULIATOS-MILES, Ο βυζαντινός χορός σε κοσμικούς και ιερούς χώρους. *Αρχαιολογία και Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004). *Αφιέρωμα: Ο Χορός στο Βυζάντιο*, 31.

70 TOULIATOS-MILES, Ο βυζαντινός χορός σε κοσμικούς και ιερούς χώρους (ό.π. υποσ. 69) 32.

71 TOULIATOS-MILES, Ο βυζαντινός χορός σε κοσμικούς και ιερούς χώρους (ό.π. υποσ. 69) 33.

72 P. CANIVET / N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, La Comedie de Katablattas. *Δίπτυχα* 3 (1982–83) 29, 43, 73.

73 ΤΣΕΚΟΥΡΑ, Ο χορός στο Βυζάντιο (ό.π. υποσ. 10) 7.

νούπολης, κατά την εορτή της προστάτιδός τους αγίας Αγάθης, που μαρτυρούνται από τον Μιχαήλ Ψελλό⁷⁴ τον 11ο αι. Στη διάρκεια της εορτής αυτής, στις 12 Μαΐου, οι υφάντρες χόρευαν δημόσια σε εξωτερικούς χώρους, μάλιστα από τον Ψελλό χαρακτηρίζονται ως «έντιμες γυναίκες», πληροφορία που τις αποσυνδέει από τις κατηγορίες για την ηθική απαξία των χορευτριών, οι οποίες είναι συχνές σε εκκλησιαστικές πηγές.

Να σημειωθεί εδώ ότι η Εκκλησία μπορεί να καταδικάζει γενικώς το χορό λόγω της θέσης του στο αρχαίο θέατρο και στην αρχαία λατρεία, αλλά αυτός παρά τις απαγορεύσεις μαρτυρείται συνεχώς ως βασικό στοιχείο κοσμικών και θρησκευτικών εορταστικών περιστάσεων. Μάλιστα ο Γρηγόριος ο Θεολόγος δεν τηρεί παρόμοια στάση, προφανώς κατανοώντας την λειτουργικότητα αυτή, καθώς επιτρέπει τον χορό των πανηγυριστών και των φιλεόρτων, όχι όμως και «ελιγμούς παρθένων γυμνουμένων αθέσμως», που συχνά σχετίζονταν με ορισμένες από αυτές τις χορευτικές εκδηλώσεις, κι έτσι επιδοκίμασε τον κόσμιο χορό ανδρών και γυναικών κατά τις θρησκευτικές εορτές.⁷⁵ Στην ίδια παράδοση στοιχεί, τον 12ο αι., ο Θεόδωρος Βαλσαμών γράφει ότι οι *χοροστασίες* δεν πρέπει να αποδοκιμάζονται, εφόσον γίνονται προς τιμήν του Θεού και των αγίων του.⁷⁶

Άλλωστε, ο χορός ως ενσώματη πράξη αποτελούσε έθος και κεντρική συνιστώσα σε διαβατήριες τελετουργίες του καθημερινού βίου των Βυζαντινών: η σύζυγος του Διγενή Ακρίτα αναφέρεται ότι χορεύει πάνω σε μικρό χαλί, με τη συνοδεία λύρας, για να ψυχαγωγήσει τον σύζυγό της, ενώ είναι γνωστό ότι στους γάμους, καθώς επίσης και σε εορτές όπως οι Καλένδες ή τα Βρουμάλια άνδρες και γυναίκες χόρευαν σε ταβέρνες και σπίτια.⁷⁷ Η συχνή απεικόνιση χορευτών σε μορφές της βυζαντινής τέχνης, για τις οποίες έγινε λόγος και παραπάνω, υποδηλώνει την ιδιαίτερη θέση του χορού στην καθημερινή ζωή των Βυζαντινών, από τα θεάματα του Ιπποδρόμου ως και τους σταθμούς της ανθρώπινης ζωής.⁷⁸

74 Γ.Α. ΜΕΓΑΣ, Ο Μιχαήλ Ψελλός ως λαογράφος. *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 104–109. Α. ΛΑΙΟΥ, The festival of 'Agathe': Comments on the life of Constantinopolitan Women, in *Byzantium. Tribute to Andreas N. Stratos*, 1. Athens 1986, 111–122. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ-ΜΙΛΕΣ, Ο βυζαντινός χορός σε κοσμικούς και ιερούς χώρους (ό.π. υποσ. 69) 29–36. Α. ΚΑΡΠΟΖΙΛΟΣ / Α. ΚΑΖΗΔΑΝ, Dance, in *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1. New York – Oxford 1991, 582.

75 *PG* 35, στ. 708–709. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός (ό.π. υποσ. 1) 208.

76 ΜΟΥΚΟΥΛΕΣ, Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός (ό.π. υποσ. 1) 216–217. ΡΟΥΜΠΗ, 'Χειρ επί καρπώ' (ό.π. υποσ. 12) 40.

77 ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ-ΜΙΛΕΣ, Ο βυζαντινός χορός σε κοσμικούς και ιερούς χώρους (ό.π. υποσ. 69) 35. Η.Ι. ΜΑΓΟΥΛΙΑΣ, Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution and the Stage as seen in the lives of the Saints of 6th and 7th centuries. *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 246–248.

78 ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο χορός ως κοινωνική πράξη (ό.π. υποσ. 24) 23.

Ακόμη και στις διαπομπεύσεις χρησιμοποιούσαν χορευτικές μορφές με χρήση μαντηλιών,⁷⁹ όπως μαρτυρείται για την διαπόμπευση του στασιαστή Μιχαήλ Ανεμά, σε πράξεις δηλαδή τελετουργικού κολασμού, ατίμωσης και κοινωνικής αποβολής. Αλλά και κατά την διάρκεια της στρατιωτικής ανταρσίας του Λέοντος Τορνίκη μαρτυρείται η τελετουργική χρήση χορευτικών μορφών, με σαφή συμβολικό χαρακτήρα.⁸⁰

Τα ίδια διαπιστώνουμε τόσο στα υστεροβυζαντινά, όσο και στα μεταβυζαντινά χρόνια: τον 14ο αι. στο Χάνδακα ο Στέφανος Σαχλίκης απολάμβανε τους χορούς των γάμων, επιδιώκοντας να συμμετέχει σε αυτούς όσο πιο συχνά μπορούσε.⁸¹ Τον 15ο αι. ο Ιωσήφ Βρυέννιος, καταφερόμενος εναντίον των χορών κατά τις θρησκευτικές πανηγύρεις, μας παρέχει μαρτυρία για την τέλεσή τους, καθώς οι δύο τάσεις που διαπιστώθηκαν παραπάνω, η επίσημη καταδίκη με ανοχή στις μορφές του λαϊκού χορού και η παράλληλη επιβίωση της χορευτικής πράξης, συνεχίζουν να υπάρχουν και στην αυγή της μεταβυζαντινής περιόδου.⁸²

Όλα αυτά αποτελούν σημαντικές παραμέτρους για να σταθμίσουμε τόσο τη στάση της Εκκλησίας απέναντι στον χορό, όσο και τις πληροφορίες που τα σχετικά νομοκανονικά κείμενα προσφέρουν σχετικά με τους βυζαντινούς λαϊκούς χορούς, οι οποίοι συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο μελέτης τόσο από τη Λαογραφία, στην πλέον ιστορική προοπτική της, όσο και από την μελέτη της καθημερινής ζωής των Βυζαντινών, στα πλαίσια των βυζαντινών σπουδών.

79 ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο χορός ως κοινωνική πράξη (ό.π. υποσ. 24) 21.

80 ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο χορός ως κοινωνική πράξη (ό.π. υποσ. 24) 27.

81 ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο χορός ως κοινωνική πράξη (ό.π. υποσ. 24) 25.

82 ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο χορός ως κοινωνική πράξη (ό.π. υποσ. 24) 26.